त्रयोदश: पाठ:

किशोराणां मनोविज्ञानम्

[विद्यालयस्य उच्चकक्षासु अधीयानाश्छात्रा: सर्वेऽपि किशोरा:। अध्ययनकालेऽपि तेषां महत्त्वाकांक्षा भाविजीवनस्य समृद्धये सर्वदा वर्तमाना भवति। परस्परस्य स्पर्धापि तेषु विकसति। शरीरेषु च परिवर्तनं मानसमान्दोलयति। तत्सर्वं विचार्य शिक्षापरोऽयं पाठ: निर्मित: सामयिक: प्रासङ्गि.कश्च]

© BSTBPC

जीवने परिवर्तनं प्रकृतेर्नियम:। न सदा एकरूपता तिष्ठति। अतएव कृष्ण: गीतायां 'कौमारं यौवनं जरा' इति रूपेण जीवनेऽवस्थात्रयं निर्दिशति। तत्र कौमारमेव किशोरावस्था कथ्यते। बालावस्थायुवावस्थयोरन्तराले च सा भवति। उच्चविद्यालयेऽधीयाना: किशोरा: किशोर्यश्च भवन्ति। विद्यालये सामान्यशिक्षाक्रमेण ते परम्परागतं पाठमेवानुसरन्ति। किंतु तेषां शारीरिको मनोवैज्ञानिकश्च पक्षावुपेक्षितौ स्त:। न शिक्षका न चाभिभावका विषयेऽस्मिन् दत्तावधाना:।

किशोराणां किशोरीणां च शरीरं मनश्च युवावस्थां प्रति प्रवर्तेते। शरीरे तावन्मार्दवं बाललक्षणं शनै: शनै: परुषतां प्राप्नोति, यौवनलक्षणानि च समाविशन्ति। शरीरेण सह मनसोऽपि वृत्ति-विकार: आगच्छति। अनुशासनं तदानीमप्रियं भवति, स्वैरवृत्ति: स्वच्छन्दता वा पदं धारयति मानसे। विशेषरूपेण एकलपरिवारे स्थितानां किशोराणां तु सैव कथा, संयुक्तपरिवारे तु सहिष्णुता बन्धुभावो वा न विनश्यति। सम्पन्नपरिवारे पालिता: किशोरा: यदा कदा स्वमित्राणि विकृतानि कुर्वते। तेषां महत्त्वाकाङ्क्षां वर्धयन्ति। एते च स्वपरिवारं प्रति आक्रोशभावमपि प्रकटयन्ति। किशोरेषु विकसितस्य तादृशस्य दिवास्वप्नस्य परिशोधनं परिमार्जनं चावश्यकं भवति। तदर्थं शिक्षकाभिभावकयोर्मध्ये काले काले संवाद: विचारविमर्शश्चानिवार्य:।

जीवनं प्रति आशावदभि: किशौरैर्भवितव्यम्। किन्तु स्वकीयं मूलं साधनजातं च न विस्मरणीयम्। समाजे सुलभानां साधनानामुपयोगेन स्वाभिलाषस्य पूरणं श्रेय:। लक्ष्यं च दूरतो दृश्यमानमपि सदानुबन्ध-शालिभिर्लभ्यते। एतदर्थं महतां जनानां जीवनचरितस्यापि यदा कदानुशीलनम् अनुसरणं च कर्तव्यम्।

नारीणां जागरणकालेऽधुना किशोर्योऽपि स्वाभिलाषस्य सोद्देश्यतां पूरयितुं क्षमाः सन्ति। नैकमपि कार्यं सम्प्रति ताभिरलभ्यं दृश्यते। तथापि संकल्पस्य दृढता, साधनानां स्वाभीष्टदिशया च प्रवर्तनमपि काम्यं स्यात्। साधनाभावे कुण्ठापालनं नोचितम्। अन्यथा प्रतिभाया विनाशः, सुलभस्यापि साधनस्यानुपयोग इति। अत्र नीतिकारस्य पद्यांशस्याभिनवः अर्थः अनुसरणीयः–

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।

अर्थात् प्रयत्नस्य फलं यदि सत्वरं न लभ्यते तदा चिन्तनीयमेतद् यन्मम प्रयत्ने कः कुत्र च दोषः आसीत्। सिद्धिः कथं न जाता इति। पुनः प्रयासोऽवधेयः। 'प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति' इति कवेर्वचनम् ।

शिक्षाकाले तु वर्तमानकार्यमेव चिन्तयेत् । नातिदूरं पश्येत् अन्यथा वर्तमानमपि गतं स्यात् श्रेष्ठः कालो वर्तमानः इति सुधियः कथयन्ति। संकल्पस्य दृढता, दृष्टेः व्यापकता चेति किशोरजीवनस्य मन्त्रद्वयं सदा स्मरणीयम्।

शब्दार्थाः

जरा	वृद्धावस्था	बुढ़ापा
अन्तराले	मध्ये	बीच में
अधीयानाः	अध्मयनशीलाः	अध्ययनरत
दत्तावधानाः	सावधानाः	सतर्क/चौकस/एकाग्र/सावधान
मार्दवम्	मृदुता	कोमलता
परुषताम्	कठोरताम्	कठोरता को/कर्कशता को
वृत्तिविकारः	अवस्थापरिवर्तनम्	स्थिति में परिवर्तन
स्वैरवृत्तिः	स्वच्छन्दवृत्तिः	मनमाना व्यवहार
मानसे	मनसि, चित्ते	मन में
विकृतानि	दूषितानि	दूषित

दिवास्वप्नस्य	आकाशकुसुमस्य	असम्भव/अवास्तविक का
स्वाभिलाषस्य	स्वेच्छाया:	अपनी इच्छा का
अनुबन्धशाली	दृढनिश्चय:	दृढ़ निश्चयवाला
स्वाभीष्टदिशा	इष्टमार्गेण	मनोनुकूल दिशा से
काम्यम्	अपेक्षितम	अपेक्षित
कुण्ठा	जडता	प्रयास के बावजूद किसी इच्छित कार्य की सिद्धि न होने के कारण आत्मग्लानि
दैवम्	भाग्यम्	भाग्य
निहत्य	त्यक्त्वा	छोड़कर
पौरुषम्	उद्यमम्	पुरुषार्थ, परिश्रम
अवधेय:	करणीय:	करना चाहिए
प्रारब्धम्	गृहीतं कार्यम्	आरम्भ किया हुआ
सुधिय:	पण्डिता:/विद्वांस:	विद्वान/ ज्ञानी
संकल्पम्	निश्चयम्	निश्चय को

व्याकरणम्

परिवर्तनम् - परि + ⊠वृत् + ल्युट्। **कौमारम्** - कुमार + अण् (भावे तद्धित)। **यौवनम्** - युवन् + अण्। **किशोरावस्था** - किशोराणाम् अवस्था (षष्ठी तत्पुरुष स०, दीर्घस्वर संधि)। **वालावस्थायुवावस्थयोरन्तराले** - बालावस्था च युवावस्था च (द्वन्द्वस०) तयो: अन्तराले (षष्ठी तत्पुरुष समास, विसर्ग संधिश्च)। **पक्षावुपेक्षितौ** - पक्षौ + उपेक्षितौ (अयादि स्वर संधि)। **उच्च-विद्यालयेऽधीयाना:** - उच्चश्चासौ विद्यालय: (कर्मधारय समास) उच्चविद्यालये अधीयाना: (पूर्वरूप संधि:)। **दत्तावधाना:** - ⊠दा + क्त - दत्त । अव + ⊠धा + ल्युट् - अवधानम् । दत्तम् अवधानं यैस्ते-दत्तावधाना: (बहुव्रीहि)। **स्वाभीष्टदिशया** - स्वस्य अभीष्टमृ (षष्ठी तत्पुरुष समास) स्वाभीष्टा चासौ दिशा (कर्मधारय समास)। **प्रारब्धम्** - प्र + आ + ⊠रभ् + क्त। **उत्तमजना:** - उत्तमश्चासौ जन: (कर्मधारय समास) ते।

अभ्यासः (मौखिकः)

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं वदत–

(क) प्रकृतेः नियमः कः?

(ख) जीवने सदा किं न तिष्ठति?

(ग) अन्तराले इति पदस्य कः अर्थः?

(घ) मानसे स्वच्छन्दता कदा पदं धारयति?

(ङ) कः कालः श्रेष्ठः भवति?

2. अधोलिखितानां मौखिकम् उत्तरम् दत्त–

(क) कदा का किशोरावस्था कथ्यते?

(ख) अनुशासनम् कदा अप्रियं भवति?

(ग) साधनाभावे किं न उचितम्?

(घ) नीतिपद्यांशस्य कः अर्थः अनुसरणीयः?

(ङ) प्रारब्धं के न परित्यजन्ति?

(च) शिक्षाकाले किं चिन्तयेत्?

3. उदाहरणमनुसृत्य उत्तरं वदत–

उदाहरणम्– परि + वृत् + ल्युट् = परिवर्तनम्

(क) .... परिमार्जनम्

(ख) .... परिशोधनम्

(ग) .... अनुशीलनम्

(घ) .... अनुसरणम्

(ङ) .... पालनम्

4. **उदाहरणमनुसृत्य पञ्च पदानि वदत–**

उदाहरणम्– कृ + अनीयर् = करणीयम्

(क) पठ ....

(ख) श्रु ....

(ग) स्मृ ....

(घ) पच् ....

(ङ) दृश् ....

5. **उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितेषु पदेषु प्रकृतिं प्रत्ययं च वदत–**

उदाहरणम् – कुमार + अण् = कौमारम्

(क) यौवनम् ....

(ख) मार्दवम् ....

(ग) शैशवम् ....

(घ) पौरुषम् ....

(ङ) गौरवम् ....

अभ्यासः (लिखितः)

1. **अधोलिखितानाम् एकपदेन उत्तरं लिखत–**

(क) जीवने प्रकृतेः नियमः कः?

(ख) स्वच्छन्दता कुत्र पदं धारयति?

(ग) किशोरेषु कस्य परिशोधनम् आवश्यकम् भवति?

(घ) दूरतः अपि दृश्यमानं लक्ष्यं कैः लभ्यते?

(ङ) श्रेष्ठः कालः कः अस्ति?

2. निम्नलिखितानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत–

(क) कृष्णः गीतायां केन रूपेण अवस्थात्रयं निर्दिशति?

(ख) उच्चविद्यालये अधीयानाः के भवन्ति?

(ग) शिक्षकाः अभिभावकाश्च कस्मिन् विषये दत्तावधानाः न भवन्ति?

(घ) के स्वमित्राणि विकृतानि कुर्वन्ति?

(ङ) कथं स्वाभिलाषस्य पूरणं श्रेयः?

(च) लक्ष्यं प्राप्तुं किं कर्तव्यम्?

(छ) किशोरजीवनस्य मन्त्रद्वयं किम्?

3. 'क' स्तम्भे दत्तानां पदानां समानार्थकं पदं 'ख' स्तम्भे दत्तम्/ तौ यथोचितम् योजयत

'क'	'ख'
कौमारम्	स्वैरवृत्तिः
यौवनम्	मध्ये
तदानीम्	सम्प्रति
स्वच्छन्दता	किशोरावस्था
अधुना	तदा
अन्तराले	युवावस्था

4. रेखांकित-सर्वनाम-पदानि केभ्यः प्रयुक्तानि सन्ति लिखत–

(क) बालावस्था-युवावस्थयोरन्तराले च सा भवति।

(ख) विद्यालये सामान्या शिक्षाक्रमेण ते परम्परागतं पाठमेवानुसरन्ति।

(ग) तेषां महत्त्वाकाङ्क्षां वर्धयन्ति।

(घ) एते च स्वपरिवारं प्रति आक्रोशभावं प्रकटयन्ति।

(ङ) तेषां शरीरिको मनोवैज्ञानिकश्च पक्षावुपेक्षितौ स्तः।

5. **अधोलिखितं रेखांकित– पदमनुसृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–**

(क) कृष्ण: गीतायां निर्दिशति।

(ख) तत्र कौमारम् एव किशोरावस्था कथ्यते।

(ग) सम्प्रति एकमपि कार्यं ताभि: अलभ्यं न दृश्यते।

(घ) शिक्षाकाले वर्तमानकार्यमेव चिन्तयेत्।

(ङ) किशोरै: स्वकीयं मूलं साधनजातं न विस्मरणीयम्।

6. **अधोलिखितानाम् अव्ययपदानां सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत–**

सदा, च, एव, शनैः शनैः, यदा कदा, अधुना, कुत्र

(क) बाललक्षणं ··············· परुषतां प्राप्नोति।

(ख) किशोर्योऽपि स्वाभिलाषं पूरयितुं ··············· क्षमा: सन्ति।

(ग) शिक्षकाभिभावकयोर्मध्ये ··············· संवाद: अनिवार्य:।

(घ) एकरूपता जीवने ··············· न तिष्ठति।

(ङ) किशोराणा सा ··············· कथा वर्तते।

7. **संधिः संधिविच्छेदं वा कुरुत–**

(क) प्रकृते: + नियम: ·····················

(ख) सैव ·····················

(ग) तावत् + मार्दवम् ·····················

(घ) किशोरैर्भवित्व्यम् ·····················

(ङ) पक्षौ + उपेक्षितौ ·····················

(च) सोद्देश्यताम् ·····················

(छ) कृष्णो गीतायाम् ·····················

(ज) जीवने + अवस्थात्रयम् ....

(झ) किशोर्यः + अपि ....

(ञ) किशोर्यश्च ....

Ø. उदाहरणमनुसृत्य समस्तपदानि लिखत–

उदाहरणम्– पदानि	समस्तपदानि	समासनाम
एका चासौ रूपता	**एकरूपता**	**कर्मधारयः**
(क) किशोराणाम् अवस्था	....	षष्ठी तत्पुरुषः
(ख) परम्परया आगतम्	....	तृतीया तत्पुरुषः
(ग) दत्तम् अवधानम् यैः	....	बहुव्रीहिः
(घ) शासनस्य पश्चात्	....	अव्ययीभावः
(ङ) प्रगतम् आरब्धम्	....	प्रादिः
(च) न प्रियम्	....	नञ्

9. उदाहरणमनुसृत्य कृदन्तपदेषु धातुं प्रत्ययं च पृथक् कृत्वा लिखत–

उदाहरणम्–	**पदानि**	**धातवः**	**प्रत्ययः**
	आगतम्	**आ + √गम्**	**क्त**
(क)	उपेक्षितः	....	....
(ख)	अनिवार्यः	....	....
(ग)	कर्तव्यम्	....	....
(घ)	पूरयितुम्	....	....
(ङ)	दृश्यमानम्	....	....
(च)	जातम्	....	....

(छ) अवधेय: ....

(ञ) काम्यम् ....

10. **अधोलिखितश्लोकांशस्य भावार्थं लिखत–**

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोष: ।

योग्यता-विस्तार:

1. **भाषिक:–**

(क) 'योग्य' या 'चाहिए' अर्थ में धातुओं से तव्यत् और तव्य प्रत्यय का प्रयोग होता है। दोनों में शेष 'तव्य' बचता है। इसी अर्थ में 'अनीयर्' प्रत्यय का भी प्रयोग होता है। 'इसमें' र् का लोप् हो जाता है और 'अनीय' शेष रहता है। यथा–

तव्य/ तव्यत् अनीयर

कृ + तव्यत् = कर्तव्यम् - करने योग्य – करणीयम्

भू + तव्यत् = भवितव्यम् - होने योग्य – भवनीयम्

दृश् + तव्यत् = द्रष्टव्यम् - देखने योग्य – दर्शनीयम्

पच् + तव्यत् = क्तव्यम् - पकाने योग्य – पचनीयम्

पठ् + तव्यत् = पठितव्यम् - पढ़ने योग्य – पठनीयम्

(ख) चाहिए और योग्य अर्थ में ही ॠकारान्त और व्यञ्जनान्त धातु से 'ण्यत्' प्रत्यय होता है। इसमें 'ण्' और 'त्' का लोप हो जाता है तथा 'य' शेष बचता है। यथा–

कृ + ण्यत् = कार्यम् - करने योग्य

पठ् + ण्यत् = पाठ्यम् - पढ़ने योग्य

हृ + ण्यत् = हार्यम् - हरने योग्य, ले जाने योग्य

पच् + ण्यत् = पाच्यम् – पचाने योग्य

त्यज् + ण्यत् = त्याज्यम् – त्यागने योग्य

(ग) इसी अर्थ में स्वरान्त धातु से 'यत्' प्रत्यय होता है। इसमें 'त्' का लोप हो जाता है तथा 'य' शेष बचता है। यथा–

पा + यत् = पेयम् – पीने योग्य –

दा + यत् = देयम् – देने योग्य –

भू + यत् = भव्यम् – होने योग्य –

गै + यत् = गेयम् – गाने योग्य –

चि + यत् = चेयम् – चुनने योग्य –

(घ) 'के लिए' के अर्थ में धातु से 'तुमुन्' प्रत्यय का प्रयोग होता है। इसमें उन् का लोप हो जाता है तथा धातु से 'तुम्' लग जाता है। यथा–

⌧पा + तुमुन् = पातुम् – पीने के लिए

⌧पठ् + तुमुन् = पठितुम् – पढ़ने के लिए

⌧गम् + तुमुन् = गन्तुम् – जाने के लिए

⌧पृ + णिच् + तुमुन् = पूरयितुम् – पूरा करने के लिए

⌧हन् + तुमुन् = हन्तुम् – मारने के लिए

2. ज्ञातव्यनीतिः

□ **मनुष्याणां शरीरस्थः बन्धुः रिपुश्च**

"आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति।।"

□ **किशोरैः भास्करेणेव प्रतापः संचेतव्यः**

"एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महीतलम्।
क्रियते भास्करेणेव स्फारस्फुरिततेजसा।।"

□ **सदा महापुरुषाः आचरणीयाः**

"परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति नो सदुपदेशम्।
यास्त्वेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि।।"

© BSTBPC

□ **कार्यं विचार्य एव कर्तव्यम् सदा।**

"कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता।।"

3. **गीता–** कुरुक्षेत्र की रणभूमि में कृष्ण ने अर्जुन को गीता का उपदेश दिया था। वे उपदेश ही गीता (श्रीमद्‌भगवद्‌गीता) के नाम से प्रसिद्ध ज्ञाननिधि है। इसमें 18 अध्याय है। इस महनीय ग्रन्थ का अनुवाद विश्व की प्रायः सभी प्रमुख भाषाओं में हो चुका है। इसके ज्ञान से सारी दुनिया लाभान्वित हो रही है।

चतुर्दशः पाठः

राष्ट्रबोधः

[प्रस्तुतलघुकथा संवेदनशीलानां किशोराणां गुणानां विकासाय प्रभावोत्पादकं कथानकं चित्रयति। समाजस्य राष्ट्रस्य च निर्माणे सर्वेषां नागरिकाणां महती भूमिका भवति। सदा जागरूकस्य नागरिकस्य प्रयासः राष्ट्रगौरवाय प्रवर्तते। राष्ट्रबोधेन सम्पृक्तानां जनानां लघुप्रयत्नः अपि महत्कार्यं साधयति इत्येव सन्देशं वितरतीयं लघुकथा।]

विवेकः धनञ्जयेन सह विद्यालयं गच्छन् आसीत्। तौ यावदेव किञ्चिद्दूरं गतौ तावदेव जलाप्लावनेन मग्नं मार्गं दृष्ट्वा चिन्ताकुलौ जातौ। आतपे तिष्ठन्तौ उभौ पिपासया आकुलिताविभवताम्। धनञ्जयः आपणात् रेलनीरं क्रीत्वा स्वयं पीत्वा विवेकं च पाययति। ततो धनञ्जयस्तां जलकूपीं पार्श्वे अमर्दितामेव क्षिप्तवान्। धनञ्जयस्य एतदनुचितं कार्यं यावद् विवेकः निन्दितुम् आरभते तावत् यायावरः कश्चित् बालकः तत्रागत्य तां कूपीम् उत्थाप्य स्वस्यूते निगूढवान् आसीत्।

तं तया कुर्वन्तं वीक्ष्य विवेकः स्वनेत्रे रक्ते कुर्वन् तर्जयँश्च पृच्छति– "अरे दुष्ट! कस्त्वम्! एतत् समाजविरोधि कार्यं कथं करोषि?तिष्ठ त्वामहम् आरक्षिणे समर्पयामि। बालकः सभयं कम्पमानः निवेदयति– . .... हं हं स्वामिन्! अहं विजयः, मा मां तर्जयतु! निर्धनतया इतस्ततः विचरन् एकैकां कूपीं चित्वा चोरविपणौ विक्रीय अल्पधनञ्च प्राप्य यथा-तथा उदरज्वालां शमयामि। क्षम्यताम्! यदि भवान् तर्जयितुम् इच्छति साहसं च धारयति तर्हि तान् .... तर्जयतु ....। "कान् ....? रे दुष्ट! वद! वद! " इति पृष्टवान् विवेकः।

विजयः निःश्वस्य प्रत्यवदत्– अहं यत् स्थानं सङ्के.तं च निदर्शयामि तत्र गत्वा विकृतवस्तु-निर्माणरतान् तान् देशद्रोहिणः तर्जयतु। बालकस्य विजयस्य वचः श्रुत्वा आश्चर्यचकितौ विवेकः धनञ्जयश्च तस्य प्रशंसां कुरुतः। तथा च तं पठितुं प्रेरयतः। सोऽपि विवेकस्य धनञ्जयस्य मतेन प्रभावितः पठितुं प्रतिज्ञाय स्वसङ्के.तं प्रदाय धन्यवादं च विज्ञाप्य प्रस्थितः। अथ तेन बालकेन निर्दिष्टं सङ्के.तं चादाय इमौ छात्रौ नौकाम् आरुह्य विद्यालयं गतवन्तौ।

विवेक: धनञ्जयश्च स्वविद्यालयं विलम्बेन प्रविष्टौ। वर्गाध्यापक: विलम्बस्य कारणं ज्ञातुम् ऐच्छत्। तयो: छात्रयो: कथनं श्रुत्वा वर्गाध्यापक: उद्वेलित: सञ्जात:।

अथ स तौ नीत्वा प्राचार्यकार्यालयं प्रविष्ट:। शिक्षक: विवेक–धनञ्जययो: वृत्तान्तं प्राचार्यम् अश्रावयत्। प्राचार्य: गम्भीरतया विचारयन् आरक्षिस्थानकं सूचितवान्। आरक्षिण: तत्र कुत्सितकर्मरतानां राष्ट्रद्रोहिणां सङ्के.तं स्थानं च गुप्तरीत्या परित: संवृत्य सावधानतया एकैकवस्तुन: परीक्षणं कृतवन्त:। तस्मिन् क्रमे विकृतानाम् औषधानां तैलानां खाद्यानां चोष्याणां पेयानां च पदार्थानां प्रभूतराशिं प्राप्तवन्त:।

तत्रैव आतङ्क.वादिनां पत्रसङ्के.तादिकं विकृतरूप्यकाणि, साहित्यानि च उपलब्धानि। सूक्ष्मनिरीक्षणेन अस्मिन् षड्यन्त्रे समाजस्य अनेके बहि:सभ्याश्च लिप्ता: प्रतीता:। आरक्षिनिरीक्षक: शीघ्रमेव उच्चाधिकारिण: सूचयित्वा तेषां निर्देशं च प्राप्य तान् राष्ट्रद्रोहिण: विकृतवस्तुनिर्माणे संलग्नान् निगृह्य कारागारं प्रेषितवान्। आरक्षिप्रशासनम् अस्य अभियानस्य प्रेरकौ विवेकं धनञ्जयं च पुरस्कृतौ अकरोत्।

अथ राजकीये शिक्षकदिवससमारोहे विद्यालयस्य प्राचार्यं वर्गाध्यापकं विवेकं धनञ्जयं विजयं च सगौरवं सबहुमानं समादृत्य मुख्यमंत्री समबोधयत्– "देव्य:! सज्जनाश्च! अद्य वयं विवेकस्य धनञ्जयस्य विजयस्य च समाजबोधेन राष्ट्रबोधेन च आनन्दम् अनुभवाम:। अस्माकं छात्रा: शिक्षकाश्च यदि सुसंस्कृता भवन्ति तर्हि सर्वविधसमस्यानां निवारणं सुकरं वर्तते। अद्य छात्रसहयोगेन राष्ट्रद्रोहिण: निगृहीता: सन्ति। एकैक: नागरिक: एवमेव आचरेत् तर्हि अस्माकं समाजस्य राष्ट्रस्य च उपरि यत् सङ्क.टम् अस्ति तस्य निवारणं भवेत्। यद्येकोऽपि जन: मार्गं दूषितं कुर्वन्तं, वृक्षं छिन्दन्तं, देशविरोधिना सह षड्यन्त्रं रचयन्तं राष्ट्रविरोधे च जनं, जनसमूहं सङ्घटनं च रोधयति, यथासम्भवं च आरक्षिभ्य: समर्पयति तर्हि तस्य महती देशभक्ति: स्यात्, तस्य महान् राष्ट्रबोधश्च स्यात्। अस्माभि: राष्ट्रभक्तै: भवितव्यम्। एतदर्थं राष्ट्रबोध: अपेक्षित:। उक्तञ्च

य: समाजस्य देशस्य सर्वकालेषु यत्नत: ।

रक्षां करोति तस्यैव राष्ट्रबोध: प्रशस्यते ॥

शब्दार्थाः

तावदेव	तस्मिन् एव काले	उसी समय
यावदेव	यस्मिन् एव काले	जैसे ही
जलाप्लवनेन	जलवृद्धिद्वारा	बाढ़ से
पिपासया	जलं पातुम् इच्छया	प्यास से
जलकूपीम्	जलस्य वर्तुलाकार-पात्रविशेषम्	जल के बोतल को
पार्श्वे	समीपे	बगल में, पास में
अमर्दिताम्	अपिष्टाम्	बिना तोड़े-मोड़े
क्षिप्तवान्	अक्षिपत्	फेंक दिया
स्वस्यूते	वस्त्रनिर्मित-स्वकोषे, स्वपोटलिकायाम्	अपने थैले में
निगूढवान्	गुप्तरूपेण स्थापितवान्	छिपा कर रख लिया
आरक्षिणे	आरक्षकाय	पुलिसवाले को
चोरविपणौ	चौरापणे	चोर बाजार में
उदरज्वालाम्	बुभुक्षाम्, जठराग्निम्	पेट की आग (भूख) को
विकृतवस्तुनिर्माणरतान्	अशुद्धपदार्थानां निर्माणे संलग्नान्	नकली सामान बनाने वालों को
चोष्याणाम्	चोषयितुं योग्यानाम्	चूसने योग्य पदार्थों का
सुकरम्	सुखेन कर्त्तुम् योग्यम्	आसानी से करने योग्य
समादृत्य	सम्यक् आदृत्य	बहुत आदर कर के

व्याकरणम्

सम्पृक्तानाम्	-	सम् + Öपृच् + क्त
गच्छन्	-	Öगम् + शतृ
दृष्ट्वा	-	Öदृश् + क्त्वा (अव्ययम्)
चिन्ताकुलौ	-	चिन्तया आकुलौ (तृतीया तत्पुरुष)

तिष्ठन्तौ	–	Öस्था + शतृ (पुं० प्रथमा द्वि० व०)
क्रीत्वा	–	Öक्री + क्त्वा
पीत्वा	–	Öपा + क्त्वा
निन्दितुम्	–	Öनिन्द + तुमुन् (अव्ययम्)
तत्रागत्य	–	तत्र + आगत्य
आगत्य	–	आ + Öगम् + ल्यप् (अव्ययम्)
उत्थाप्य	–	उद् + Öस्था + ल्यप् (अव्ययम्)
निगूढवान्	–	नि + Öगुह् + क्तवतु (पुं०, एकवचन)
कुर्वन्तम्	–	Öकृ + शत् (पुं०, द्वि०, एकवचन)
वीक्ष्य	–	वि + Öईक्ष् + ल्यप् (अव्ययम्)
तर्जयन्	–	तर्ज् + णिच् + शतृ (पुं०, प्रथमा, एकवचन)
कुर्वन्	–	Öकृ + शतृ (पुं०, प्रथमा, एकवचन)
कम्पमानः	–	Öकम्प् + शानच् (पु., प्र. वि., ए.व.)
विक्रीय	–	वि + Öक्री + ल्यप् (अव्ययम्)
विचरन्	–	वि + ⌦चर् + शतृ (पुं०, प्रथमा, एकवचन)
चित्वा	–	Öचि + क्त्वा (अव्ययम्)
तर्जयितुम्	–	तर्ज् + तुमुन् (अव्ययम्)
प्रतिज्ञाय	–	प्रति + Öज्ञा + ल्यप्
प्रदाय	–	प्र + Öदा + ल्यप्
विज्ञाप्य	–	वि + Öज्ञा + णिच् + ल्यप्
निर्दिष्टम्	–	निः + दिश् + क्त
चादाय	–	च + आदाय
आदाय	–	आङ् + Öदा + ल्यप्
गतवन्तौ	–	Öगम् + क्तवतु (प्रथमा, द्विवचन)

प्रविष्टौ	-	प्र + Öक्शि् + क्त (पुं०, प्रथम द्विवचन)
सूचितवान्	-	सूच् + क्तवतु (पुं०)
विचारयन्	-	वि + Öचर् + णिच् + शतृ (पुं० प्रथमा)
खाद्यानाम्	-	Öखाद् + ण्यत् (षष्ठी, बहुवचन)
चोष्याणाम्	-	Öचुष + ण्यत्
पेयानाम्	-	Öपा + यत् (ष० वि०, ब० व०)
प्राप्तवन्तः	-	प्र + Öआप् + क्तवतु
भवितव्यम्	-	भू + तव्यत्
निगृह्य	-	नि + Öग्रह् + ल्यप्
आरक्षिप्रशासनम्	-	आरक्षिणां प्रशासनम् (षष्ठी तत्पुरुष)
प्रशासनम्	-	प्र + Öशास् + ल्युट्
देशभक्तिः	-	देशाय भक्तिः (च० तत्पुरुष)
छिन्दन्तम्	-	Öछिद् + शतृ
भाषमाणम्	-	Öभाष् + शानच्

अभ्यासः (मौखिकः)

1. **एकपदेन संस्कृतभाषया उत्तरं वदत–**

(क) धनञ्जयेन सह विद्यालयं कः गच्छन् आसीत्?

(ख) मार्गः केन मग्नः जातः आसीत्?

(ग) यायावरः बालकः कूपीम् उत्थाप्य कुत्र निगूढवान्?

(घ) छात्राः शिक्षकाश्च कस्मिन् समारोहे सम्मानिताः?

(ङ) यः देशस्य रक्षां करोति तस्य किं प्रशस्यते?

अभ्यासः (लिखितः)

1. एकपदेन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत–

(क) आतपे तिष्ठन्तौ तौ कया पीडितौ अभवताम्?

(ख) धनञ्जयः आपणात् किं क्रीतवान्?

(ग) विवेकः धनञ्जयस्य किं कार्यं निन्दति?

(घ) बालकः विवेकं कान् जनान् तर्जयितुं निवेदयति?

(ङ) प्राचार्यः किम् सूचितवान्?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरं प्रदत्त–

(क) तं बालकं तथा कुर्वन्तं वीक्ष्य विवेकः स्वनेत्रे रक्ते कुर्वन् किमुक्तवान्?

(ख) यायावरः बालकः कयोः मतेन प्रभावितः भूत्वा किं किं कृत्वा प्रस्थितः?

(ग) आरक्षिनिरीक्षकः कान् सूचयित्वा केषां च निर्देशं प्राप्य कान् कारागारं प्रेषितवान्?

(घ) मुख्यमंत्री केन कारणेन आनन्दम् अनुभवति?

(ङ) सर्वासां समस्यानां निवारणं कथं सम्भाव्यते?

3. उदाहरणानुसारं कोष्ठके लिखितं शुद्धमेकं पदं स्वीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

उदाहरणम् उत्तरम् – **विवेकः धनञ्जयेन सह विद्यालयं गच्छन् आसीत्।**

प्रश्नः – **विवेकः केन सह विद्यालयं गच्छन् आसीत्?**

(क) उत्तरम्– धनञ्जयः तां कूपीम् उत्थाप्य पार्श्वे क्षिप्तवान्।

प्रश्नः– .... **(कुत्र/अत्र)**

(ख) उत्तरम्– यायावरः वस्तुसंग्राहकः मलिनवस्त्रः बालकः तत्र आगतः।

प्रश्नः– .... **(का/कः)**

(ग) उत्तरम्– तिष्ठ! त्वामहम् आरक्षिणे समर्पयामि।

प्रश्नः– .... **(कस्मै/कस्यै)**

(घ) उत्तरम्– आरक्षिप्रशासनम् अभियानस्य प्रेरकौ पुरस्कृतौ अकरोत्।

प्रश्नः– .... **(के/कौ)**

(ङ) उत्तरम्– अहं कूपीं चित्वा अल्पधनं प्राप्य यथा तथा उदरज्वालां शमयामि।

प्रश्नः– .... **(कम्/काम्)**

4. रेखाङ्कितपदानां स्थाने उदाहरणानुसारं विलोमपदानि योजयित्वा वाक्यानि रचयत।

उदाहरणम्– देशद्रोहिणः देशस्य अहितं कुर्वन्ति।

उत्तरम्– देशप्रेमिणः देशस्य हितं कुर्वन्ति।

अ. प्रश्न– अधमाः जनाः समाजविरोधि कार्यं कुर्वन्ति।

उत्तरम्– ....

आ. प्रश्न– असभ्याः अशिष्टाश्च अवैधं कर्म सम्पादयन्ति।

उत्तरम्– ....

इ. प्रश्न– निर्धनः अल्पधनमपि प्राप्य जीवनयापनं करोति।

उत्तरम्– ....

ई. प्रश्न– प्रामाणिकवस्तूनां सेवनेन स्वास्थ्यं सुरक्षितं भवति।

उत्तरम्– ....

उ. प्रश्न– राष्ट्रस्य रक्षकः सम्मानेन पुरस्कृतः भवति।

उत्तरम्– ....

5. **प्रश्नः - लिखितपदेषु अन्यविभक्तिं योजयित्वा समुचितं वाक्यं रचयत–**

उदाहरणम् - राष्ट्रबोधः, राष्ट्रम्/ बालकः

उत्तरम् – बालकानां राष्ट्रबोधेन राष्ट्रस्य सुरक्षा भवति।

(क) प्रश्नः– जलाप्लावनम्/ मार्गे / भग्नेन

(ख) प्रश्नः– सज्जनः/ चौरम्/ आरक्षी

(ग) प्रश्नः– शिक्षकः/ समारोहः/ पुरस्कृतः

(घ) प्रश्नः– प्राचार्येण/ आरक्षिस्थानके/ गम्भीरता

(ङ) प्रश्नः– विवेकाः/ धनञ्जयः/ विद्यालयः

6. **निम्नवाक्येषु अधोरेखाङ्कि.पयदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत–**

(क) शिक्षकः प्रश्नोत्तरं श्रुत्वा प्रसन्नः भवति।

(ख) यस्यैव छात्रस्य परिश्रमः तस्यैव सफलता।

(ग) यस्योपरि दायित्वं भवति तस्य चिन्तापि।

(घ) कस्ते पिता?यस्य पुत्रस्तु त्वं भोः।

(ङ) जगदिदं रचितं जगदीशेन।

योग्यता-विस्तारः

1. आधुनिकपरिवेशम् आधृत्य रचिता इयं कथा छात्रेषु सामाजिकं राष्ट्रियं च कर्तव्यं प्रति समुत्साहं जनयति। इयं प्रेरिका कथा न केवलं छात्राणां कृते अपितु सर्वेषां कृते उपयोगिनी। अतः अस्याः श्रवणं श्रावणं वा समुचितं वर्तते।

2. **आधुनिक-संस्कृत-कथा-परम्परा–** आधुनिके काले बहवः कथाकाराः नूतनभाव-दृश्यानि आश्रित्य कथां लिखन्ति। राजेन्द्रः मिश्रः, जनार्दन हेगडे, केशवचन्द्र दाशः, मिथिलेश कुमारी मिश्रा, वैद्यनाथ मिश्रश्चेत्यादयः प्रख्याताः सन्ति। अन्येषां कथाकाराणाम् अपि महती सूची

अस्ति। संस्कृत- शिक्षकस्य सहयोगेन सम्भाषणसन्देश संस्कृतमञ्जरीप्रभृतिपत्रिकासु अन्वेषणं कृत्वा कथायाः शैली, विषयः, सौन्दर्यम्, सन्देशः च ज्ञातव्याः।

3. कथायाः व्यावहारिकः सन्देशः

शिक्षायाः यथा भौतिकरूपेण प्रसारः भवति तथा संस्कारः अपि भवेत्। किन्तु सम्प्रति समाजे संस्कारस्य अभावः दृश्यते। अनया कथया बालानां युवकानां महिलानां पुरुषाणां च सर्वेषां व्यक्तिगतदायित्वस्य पारिवारिकदायित्वस्य, पारिवेशिकदायित्वस्य, सामाजिकदायित्वस्य, राष्ट्रियदायित्वस्य, सम्पूर्णमानवीयदायित्वस्य च समग्रविकासः भवेत्, तदनुसारम् सर्वत्र व्यवहारः अपि भवेत्। एवं यदि क्रियान्वयनं भवति तर्हि भारतदेशः विश्वगुरुः भविष्यति। शिक्षकस्य निर्देशेन संस्कारसम्बन्धे गोष्ठी करणीया।

(क) क्रियायाः सातत्य-बोधनम् परस्मैपदधातुभ्यः शतृप्रत्ययः प्रयुज्यते। आत्मनेपदधातुभ्यश्च शानच् प्रत्ययः प्रयुज्यते । शतृप्रत्ययस्य शानच्-प्रत्ययस्य च रूपाणि विशेष्यम् अनुसृत्य प्रवर्तन्ते। यथा-

	पुंल्लिंगे	स्त्रीलिङ्गे.	नपुंसके
Öगम् + शतृ = गच्छत्	गच्छन्	गच्छन्ती	गच्छत्
Öअस् + शतृ = सत्	सन्	सती	सत्
Öपठ् + शतृ = पठत्	पठन्	पठन्ती	पठत्
Öकृ + शतृ = कुर्वत्	कुर्वन्	कुर्वती	कुर्वत्
Öभू + शतृ = भवत्	भवन्	भवन्ती	भवत्
Öलभ् + शानच् = लभमान	लभमानः	लभमाना	लभमानम्
Öवृत् + शानच् = वर्तमान	वर्तमानः	वर्तमाना	वर्तमानम्
Öमुद् + शानच् = मोदमान	मोदमानः	मोदमाना	मोदमानम्
ÖÖकृ + शानच् = कुर्वाण	कुर्वाणः	कुर्वाणा	कुर्वाणम्
Öकम्प् + शानच् = कम्पमान	कम्पमानः	कम्पमाना	कम्पमानम्

एतेषां शतृप्रत्ययान्तप्रयोगाणां रूपाणि पुल्लिङ्गे. भवन् इति, स्त्रीलिङ्गे. नदीवत् नपुंसकलिङ्गे. च जगद् वत् चलन्ति।

यथा- पु०

प्र०:-	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्त:
द्वि०:-	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छत:

स्त्री०

	गच्छन्ती	गच्छन्त्यौ	गच्छन्त्य:
	गच्छन्तीम्	गच्छन्त्यौ	गच्छन्ती:

नपुंसक

	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति

पुन: शानच् प्रत्ययानां रूपाणि पुल्लिङ्गे. रामवत् स्त्रीलिङ्गे. लतावत् नपुंसके च फलवत् चलन्ति।

यथा– पु०

	मोदमान:	मोदमानौ	मोदमाना:
	मोदमानम्	मोदमानौ	मोदमानान्
स्त्री०	मोदमाना	मोदमाने	मोदमाना:
	मोदमानाम्	मोदमाने	मोदमाना:
नपुं०	मोदमानम	मोदमाने	मोदमानानि
	मोदमानम्	मोदमाने	मोदमानानि

पञ्चदशः पाठः

विश्ववन्दिता वैशाली

['विश्ववन्दिता वैशाली' 'इति शीर्षकं पद्यम् आधुनिकभाषाशैलीम् अनुसृत्य विरचितं वर्तते। अत्र वैशालीमहत्त्वं संक्षिप्ततया वर्णितम् अस्ति। रामायणपुराणादिषु विशाला मिथिला-तीरभुक्ति-विदेहादिनामभिः विख्यातं गण्डकीगङ्गाकौशिकीहिमालयपरिवृते क्षेत्रमेव कालान्तरे 'वैशाली' नाम्ना इतिहासे प्रसिद्धं बभूव। गणतन्त्रस्य प्रथमसूर्योदयः वैशालीधरायां जातः, यस्य दिव्यप्रकाशेन समस्तसंसारे गणतन्त्रं प्रसृतं विकसितं च। एतादृशभाव-भूमौ गीतमिदं रोचकं वृत्तान्तं प्रस्तौति।]

प्रवहति गङ्गा दक्षिणभागे शुभा गण्डकी पश्चिमभागे ।
नृपविशालकुलपुरी वरेण्या विश्ववन्दिता वैशाली ॥1॥

पुरा विशाला नगरी रम्या सस्यश्यामला अरिभिरगम्या ।
रामलक्ष्मणाभ्यां विलोकिता विश्ववन्दिता वैशाली ॥2॥ ...... विश्व ....

या सीता-जनिका विशिष्यते या जिनेन्द्रजननी प्रशस्यते ।
या विदेहजनकादिसेविता विश्ववन्दिता वैशाली ॥3॥ ...... विश्व ....

यस्यां बुद्धकृता उपदेशाः सत्याहिंसादिकसन्देशाः ।
आम्रपालिका कलासाधिका विश्ववन्दिता वैशाली ॥4॥ ...... विश्व ....

यत्राशोक-निर्मितः स्तूपः स्तम्भः पुष्करिणी अथ कूपः ।
यस्या धरा कीर्तिमातनुते विश्ववन्दिता वैशाली ॥5॥ ...... विश्व ....

यत्र लिच्छिवी-बज्जिक-संघाः गणनिष्ठाः सुधियश्च गुणौघाः ।
प्रजापालने ते विख्याताः विश्ववन्दिता वैशाली ॥6॥ ...... विश्व ....

शासनविधौ प्रकृष्टं तन्त्रम् संविधानसहितं गणतन्त्रम् ।

यस्य समुदयो यत्र प्रथमतः विश्ववन्दिता वैशाली ॥7॥ ...... विश्व ....

यत्र जनानां वरं जनेभ्यः जनैः शासनं प्रियं समेभ्यः ।

जनतन्त्रं गणतन्त्र-दिशैव विश्ववन्दिता वैशाली ॥8॥ ...... विश्व ....

शब्दार्थाः

वरेण्या	श्रेष्ठा	उत्तम
तन्त्रम्	अधीनम्/ शासनम्	शासन
रम्या	रमणीया	सुन्दर
जनिका	जन्मदात्री	माता
जिनेन्द्रः	महावीरः	जिनेन्द्र भगवान महावीर
बुद्धकृताः	बुद्धप्रदत्ताः	बुद्ध द्वारा दिये गये
आम्रपालिका	आम्रपाली	वैशाली की प्रसिद्ध गणिका आम्रपाली
स्तूपः	गोलाकारं स्मारक-स्थलम्	बौद्धों का गोलाकार स्मारक
स्तम्भः	स्थूलदण्डरूपः उत्थितः यूपः	खम्भा
पुष्करिणी	तडागः	तालाब
सुधियः	विद्वांसः	विद्वान लोग

व्याकरणम्

(क) सन्धिविच्छेदः

गुणौघाः	=	गुण + ओघाः
दिशैव	=	दिशा + एव
जिनेन्द्रः	=	जिन + इन्द्रः
अरिभिरगम्या	=	अरिभिः + अगम्या

(ख) समासः

विश्ववन्दिता	=	विश्वेन वन्दिता (तृतीया तत्पुरुष)
दक्षिणभागे	=	दक्षिणः भागः (कर्मधारय) तस्मिन्
नृपविशालकुलपुरी	=	नृपः विशालः नृपविशालः (कर्मधारय) तस्य कुलम् नृपविशालकुलम् षष्ठी तत्पुरुष (तस्य पुरी नृपविशालकुलपुरी (षष्ठी तत्पुरुष)
सस्यश्यामला	=	सस्यैः श्यामला (तृतीया तत्पुरुष)
रामलक्ष्मणाभ्याम्	=	रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ (द्वन्द्वसमासः) ताभ्याम्
सीताजनिका	=	सीतायाः जनिका (षष्ठी तत्पुरुष)
जिनेन्द्रजननी	=	जिनेन्द्रस्य जननी (षष्ठी तत्पुरुष)
विदेहजनकादिसेविता	=	विदेहः जनकः विदेहजनकः (कर्मधारय) सः आदिर्यस्य तैः सेविता (तृतीया तत्पुरुष)
बुद्धकृता	=	बुद्धेन कृता (तृतीया तत्पुरुष)
सत्याहिंसादिकसंदेशा	=	सत्यश्च अहिंसा च सत्याहिंसे (द्वन्द्व) आदी येषां ते संदेशाः सत्याहिंसादिक संदेशाः (बहुब्रीहि, कर्मधारयः)
लिच्छिवीबज्जिकसंघाः	=	लिच्छिवी च बज्जिकाश्च लिच्छिवीबज्जिकाः (द्वन्द्व) तेषाम् संघा लिच्छिवीबज्जिकासंघाः (षष्ठी तत्पुरुष)
गणनिष्ठाः	=	गणेषु निष्ठा येषां ते (बहुब्रीहि)
गुणौघाः	=	गुणानाम् ओघाः गुणौघाः (षष्ठी तत्पुरुष)
प्रजापालने	=	प्रजानाम् पालने प्रजापालने (षष्ठी तत्पुरुष)
गणतन्त्रम्	=	गणानाम् तन्त्रम् अधीनम् शासनम् (षष्ठी तत्पुरुष)
शासनविधौ	=	शासनस्य विधौ (षष्ठी तत्पुरुष)
संविधानसहितम्	=	संविधानेन सहितम् (तृतीया तत्पुरुष)

अभ्यासः (मौखिकः)

1. संस्कृतभाषया एकपदेन उत्तराणि लिखत–

(क) का विश्ववन्दिता अस्ति?

(ख) काभ्याम् वैशाली विलोकिता?

(ग) कस्य जननी प्रशस्यते?

(घ) के सन्देशाः?

(ङ) केन स्तूपः निर्मितः?

अभ्यासः (लिखितः)

1. संस्कृतभाषया एकपदेन उत्तराणि लिखत–

(क) का मोक्षदा?

(ख) गङ्गा कस्मिन् भागे प्रवहति?

(ग) कस्याम् बुद्धकृता उपदेशाः?

(घ) प्रजापालने के विख्याताः?

(ङ) गणतन्त्रं केषां कृते शासनं भवति?

2. अधोलिखितवाक्येषु अधोरेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) शुभा गण्डकी <u>पश्चिम</u>भागे प्रवहति।

(ख) विशालानगरी <u>अरिभि</u>रगम्या।

(ग) स्तूपः <u>कीर्ति</u>मातनुते।

(घ) प्रथमतः <u>वैशाल्याम्</u> गणतन्त्रस्य प्रादुर्भावः।

(ङ) <u>जिनेन्द्र</u>जननी प्रशस्यते।

3. समुचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) शासनविधौ .... तन्त्रम्।

(ख) यत्र .... वरं जनेभ्यः।

(ग) .... ते विख्याताः।

(घ) जनैः शासनम् प्रियम् .... ।

(ङ) आम्रपालिका कलासाधिका .... वैशाली।

4. स्तम्भद्वये लिखितानां विपरीतार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत–

(क)	विशालः	(i)	हिंसा
(ख)	नृपः	(ii)	अप्रियः
(ग)	वन्दिता	(iii)	अपयशः
(घ)	अहिंसा	(iv)	अरम्या
(ङ)	प्रियः	(v)	निरुदयः
(च)	यशः	(vi)	सम्प्रति
(छ)	गम्या	(vii)	संकीर्णः
(ज)	समुदयः	(viii)	प्रजाः
(झ)	रम्या	(ix)	निन्दिता
(ञ)	पुरा	(x)	अगम्या

5. निम्नलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां स्थाने कोष्ठात् उचितरूपम् आदाय प्रश्नं रचयत–

(क) <u>यस्याः</u> यशः कीर्तिमातनुते। (**कस्य/ कस्याः**)

(ख) <u>यस्याम्</u> बुद्धकृताः उपदेशाः। (**कस्मिन्/ कस्याम्**)

(ग) <u>या</u> सीता जनिका विशिष्यते। (**कः/ का/ किम्**)

(घ) <u>यस्य</u> समुदयो यत्र प्रथमतः। (**कस्य/ कस्याः**)

(ङ) शुभा गंडकी <u>पश्चिमभागे</u>। (**कस्मिन्/ कस्याम्**)

6. अधोलिखितेषु द्वे शुद्धे पर्यायपदे रेखाङ्कि.ते क्रियताम्–

(क) **यशः** – कीर्तिः, कृतिः, समज्ञा

(ख) **नृपः** – राजा, भूपः, कूपः

(ग) **जनः** – ओकः, लोकः, नरः

(घ) **प्रजा** – जनता, सन्ततिः, विततिः

(ङ) **विद्यार्थी** – शिष्यः, अन्तेवासी, बालकः

[संस्कृते स्त्रवीत्वबोधनाय स्त्रीप्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

यथा– बाल + टाप् – बाला]

7. निम्नलिखितम् उदाहरणम् अनुसृत्य स्त्रीप्रत्ययं लिखत।

स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकम्	मूलप्रातिपदिकम्		स्त्रीप्रत्ययः
वरेण्या	वरेण्य	+	टाप्
सेविता	....	+	....
विलोकिता	....	+	....
अगम्या	....	+	....

विशाला .... + ...

योग्यता-विस्तारः

वैशाली गणतन्त्रस्य जन्मभूमिः वर्तते। सम्प्रति बिहारराज्यस्य तीरभुक्ति (तिरहुत) प्रमण्डलस्य वैशाली नाम मण्डलं (जिला) वर्तते। एतस्य मुख्यालयः हरिपुरम् (हाजीपुरम्) अस्ति। इतः 15-20 किलोमीटर दूरे वैशाली अद्यापि स्वकीयं प्राचीनवैभवं निदर्शयति। वैशालीं परितः अनेकानि दर्शनीयस्थानानि सन्ति।

ऐतिहासिकं महत्त्वम्–

(i) "वैशाली थ्रू द एजेज" इति डॉ० योगेन्द्रमिश्रस्य वैशाली विषयकम् इतिहासपुस्तकं पठित्वा ऐतिहासिकं महत्वं संक्षेपेण संग्रहणीयम्।

(ii) डॉ० गोविन्दठक्कुरस्य "मिथिला का इतिहास" इति पुस्तकं पठित्वा प्राचीनकालतः वैशाल्याः क्रमिकः इतिहासः ज्ञातव्यः।

सांस्कृतिकं महत्त्वम्–

(i) अत्र आम्रपाली नाम नगरवधूः प्रतिष्ठाप्रकर्षं प्राप्तवती आसीत्। तस्याः गृहे भगवान् गौतमबुद्धः स्वयमेव आगत्य भोजनं स्वीकृतवान् आसीत्। महावीरस्य जैनतीर्थंकरस्य जन्मभूमिः वैशाली आसीत्। अत्र भगवान् बुद्धोऽपि अनेकवारम् आगतवान्।

(ii) बाल्मीकिरामायणे विशाला मिथिला चेति द्वे राज्ये पृथक् पृथक् शासकाभ्यां शासिते स्तः